

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על שיבולים ופאה בראש ובשדה

במאמר זה ננסה לחשוף רקע לשוני ספרותי לכמה ביטויים בלשון חכמים הקשורים (עם שהקשר ביניהם נראה במבט ראשון מוזר) במתנות עניים – פאה ולקט – ובשער. שני הביטויים שיעמדו במוקד חקירתנו הם **שיבולת הזקן ופאה נכרית**. ננסה לעמוד על זיקתם ל**פאה** שבלשון מקרא, ובתוך כך נתייחס לביטוי **קצוצי פאה**, ונאמר דבר מה על זיקה אפשרית ללקט.

שיבולת הזקן וזקן השיבולת

הצירוף **שיבולת הזקן** נזכר פעם אחת בספרות חז"ל: "תנו רבנן, פאת זקנו – סוף זקנו, ואיזהו סוף זקנו? שבולת זקנו" (מכות כ ע"ב), ונמצאנו גם בספרות העברית החדשה,¹ מן הסתם בגין צד של ציוריות שיש בו. למקרא ביטוי המשתמש בצורה כה ברורה ב**שיבולת**, יסוד שאוב מן הראליה הבוטנית-חקלאית, מתעוררת השאלה כיצד זו מנוצלת ואם מיטיבה היא להמחיש את העניין שלשמו הובאה. רש"י על אתר מפרש: "שיבולת הזקן – כולו חמש פאות דקא חשיב במתניתין בכלל שיבולת הם".² דבריו חותרים אלי תכלית הלכתית (בעקבות המשנה [מכות ג, ה]: "ועל הזקן – שתיים מכאן, ושתיים מכאן, ואחת מלמטה"); קשה להוציא מהם דבר ברור באשר לזיקה חזותית אפשרית בין השיבולת לבין זקן הפנים, וספק גדול הוא אם השימוש בציור השיבולת או שיבולים אכן תרם להגדרת האזורים בפנים האסורים בהשחתה.³ ובכל זאת, יש להודות כי צורת השיבולת בכללותה, על מלעניה כמובן, אכן מזכירה זקן, למצער צורות מסוימות של זקן.

1. ראה דוגמאות אחדות שהביא אבן-שושן במילונו.
2. בעקבות ביטוי זה רש"י משתמש בשיבולת כצד או כחלק בזקן שבו יכולות להיות כמה שיבולים: "...ושתי השיבולות כל אחד מהן לסוף הלחי ונקרא פאה ואחת מלמטה שיערך שבין השיבולת באמצע הסנטר..." (מכות כ ע"א, ד"ה שתיים מכאן).
3. דומה כי סיכומו של ר' פנחס קהתי בפירושו על אתר מיטיב להדגים זאת: "ואחת מלמטה – בעניין המקומות המדויקים של פאות הזקן ישנן דעות שונות במפרשים, ולכן אין לגלח את הזקן כולו".

אולי מצב בוטני זה הוא שהביא ליצירת הביטוי ההפוך – **זקן השיבולת** – בלשונם של מפרשים בימי הביניים. בסוגיית התלמוד, סוטה ה ע"א, נאמר: "יוכראש שבלת ימלו" (איוב כד, כד), מאי יוכראש שבלת? [...] כי סאסא דשיבלתא...", ופירש רש"י: "כסאסא דשיבלתא – גבהו של שבלת שקורין זקן השבולת, והוא נשבר ונופל מאליו". וכן בשבת קמ ע"א: "בשביל שירד המוץ", פירש רש"י: "מוץ – הוא מזקן השיבולת העליון ואינו ראוי למאכל וכוברין אותו בכברין שיפול המוץ". את דברי המשנה: "ומלעין של שבולין" (עוקצין א, ג) מפרש ר' שמשון משנץ: "סאתא דשבולתא, הוא זקן השבולת שיוצא כמין שערות הזקן".

הנה כי כן, חלקים דמויי שָׁעַר ב"ראש השיבולת" (יש לשער שזה הובן כמטונימיה לראש האדם) נתפסו כזקן. בדרך אגב יצוין ש**ראש שיבולת** מקיים יחס ידוע בלשון בין ראש לזנב. דוגמה שאיננה נעדרת עניין לסוגייתנו עולה מדברי רש"י, המגדיר לצורך מאכל בהמה בשבת את חלקי השיבולת: "יתבן – הוא שעושין מן הקש מחתכים אותו במוריגין ועושין כל זנב השבולת תבן. מוץ – מזקן השבולת העליון..." (שבת קמ ע"א, ד"ה תבן). **זנב השיבולת** עומד כאן אפוא מול חלק חשוב בראשה, הלא הוא **זקן השיבולת**!

זקן השיבולת הוא אם כן ביטוי המצוי בלשון המפרשים, ואיננו יודעים אם נתקיים גם ברבדים מוקדמים יותר של השפה. אם הארגון הכרונולוגי של הביטויים המצויים במקורותינו הוא החשוב, ניתן לומר כי משום שבמפרשים עסקין, ספג **זקן השיבולת** השראה מ**שיבולת הזקן** התלמודי. ועם זאת, על יסוד תצפיות מרובות בשיבולים ובתמונות של שיבולים תחושתנו היא שהביטוי **זקן השיבולת** מוצלח יותר מבחינת ההתאמה לראליה, ואם כך, אפשר שבעולם החקלאי דווקא הוא היה המקורי ו**שיבולת הזקן** ספג ממנו. לסיכום, מאחר ששיבולת הזקן נזכרה בספרות התלמודית רק פעם אחת, איננו יודעים אם היה זה ביטוי נפוץ בשפת היוס-יום או שמא הוא נתקיים רק בלשון הכתובה. להלן נציע זיקה בין **שיבולת הזקן** וה**פאה** הנזכרת באותו הקשר.

פאה נכרית

שלא כקודמו, המונח **פאה נכרית** שכח למדיי בלשון חכמים, ומשרת בה כמה וכמה עניינים הלכתיים הקשורים ללבוש האשה. כך, למשל, במשנה: "יוצאה אשה [...] בכבול ובפאה נכרית לחצר" (שבת ו, ה). מצד עניינו ברור כי מדובר במעין כיסוי לשָׁעַר הטבעי העשוי שָׁעַר זר, וכפי שפירש רש"י: "קליעת שער תלושה, וצוברתה על שיערה עם קליעתה, שתראה בעלת שער" (שבת סד ע"ב). פירוש זה רומז ל"נכריותו" של השָׁעַר שבפאה זו ("תלושה"), אך איננו מתייחס לשאלה מדוע קליעת שָׁעַר זו מכונה **פאה**. על כך אומר

ר' נתן מרומי, בעל הערוך: "...כל מידי דמקיף ולא מגין ומכסיא כולה קרו לה פיאה, דדמיא לפיאה, שהשדה כולה קרחת ומגולה אלא נשתייר בה כמעט והיא נקראת פיאה, וכן פיאה נכרית דמקפת הראש ולא מכסיא ליה",⁴ ומסתבר מדבריו שהוא הבין את **פאה** לא ככיסוי לכל השָׁעַר, אלא רק לקצה פאה שלו. ברוח זו מצינו גם אצל החדשים: הרב עדין שטיינזלץ בביאורו במהדורת התלמוד שלו כתב: "לפי השם ('פאה') נראה כי היה רגיל ביותר להוסיף רק חלק של שיער נכרי להשלים חסר של שיער טבעי".⁵ בניסוח זה הוא משווה לפירושו אופי רָאֵלִי, כביכול כך היה הנוהג. לצורך הנידון כאן די אם נשער כי אכן כך הוא, ואין זה מענייננו כאן לבחון את הֶרְאֵלִיָּה של כיסוי ראש עשויים שֶׁעַר בתקופת חז"ל.

הפאה במקרא

בלשון מקרא **פאה** היא 'קצה', 'צד' או 'רוח'. במשמעות זו מופיעה הפאה בשני הקשרים הלכתיים מובהקים. האחד קשור לשדהו של אדם: "ובקצרכם את קציר ארצכם לא תכלה את פאת שדך לקצור" (ויקרא יט, ט, וכן כג, כב), והשני קשור לראשו ולזקנו: "לא תקפו פאת ראשכם ולא תשחית את פאת זקנך" (ויקרא יט, כז). בפשטות, עניין טכני לפנינו – הפאה השומרת על הוראה יסודית של 'צד', 'קצה' מציינת בשני המקרים את התחום האסור, אם לקצירה אם לגילוח. ויש צד של דמיון הן בהתנהגות הנדרשת כלפי אותו קצה והן בלשון המתארת את ההתנהגות הזו: "לא תכלה", "לא תשחית". הקרבה היחסית של שני העניינים בפרשה אחת שבספר ויקרא (פרק יט) מחדדת את הקשר הזה. משבא הכתוב בגוף הלכות אחד לעמוד על תחומים אסורים שאין לפגוע בהם, נקט לשון **פאה** לשם ציונו של תחום אסור זה.

אולם, דומה בעינינו שהקשר שבין פאת השדה לפאת הזקן איננו טכני בלבד. במקום אחר עמדנו על השימוש בלשונות שונים המשותפים הן לצומח והן לשער הגוף,⁶ ונראה שגם במקרה שלפנינו עומד ביסודם של דברים קשר שכזה. רוצה לומר, זיקת העומק שבין צמיחה בִּשְׁעַר לצמיחה בצומח הולידה שימוש דומה בציון הצד שיש להשאירו, או ליתר דיוק שאין "להשחיתו", "לכלותו". אשר לפרק הנידון, פרק יט שבספר ויקרא, אין להוציא מכלל אפשרות קיומו של קשר נוסף המתייחס למונח המשרת הן הסרה של חלק מן הגוף והן הסרה של חלק מן הצמח. הכוונה לערלה שעליה מדובר בפרקנו: "וערלתם את פריו..." (פסוק כג). יש ערלה ב"פרי" – אילן הגפן – וכמובן גם באדם.

4. ערוך השלם, מהדורת ח"י קוהוט, ערך "פאה", עמ' רפה.

5. נזיר כח ע"ב, עמ' 123, מדור "החיים".

6. י' רוזנסון, "נוף שעיר", לשוננו לעם נא-נב (תשס"א) א, עמ' 34-36.

קצוצי פאה

מאחר שהפאה המקראית קשורה בצומח ובשער, אפשר שיש בכך כדי לשפוך אור גם על הביטוי המקראי **קצוצי פאה**. ירמיהו מנבא: "הנה ימים באים נאם ה' ופקדתי על כל מול בערלה. על מצרים ועל יהודה ועל אדום ועל בני אדום ועל בני עמון ועל מואב ועל כל קצוצי פאה הישבים במדבר, כי כל הגוים ערלים וכל בית ישראל ערלי לב" (ירמיהו ט, כד-כה). מה טיבם של "קצוצי פאה" אלו? בפשטות כינוי הוא לנוודים "היושבים במדבר" שירמיהו מרבה להזכירם,⁷ והם זכו מן הסתם לכינוי זה בגין דרך טיפולם המיוחדת בשערם. ויש אף שראו בטיפול זה בשער גם רמיזה לחטאם: "...ואולי הייתה הסיבה בחטא עבודה זרה בלבד, שכן כינה אותם 'קצוצי פאה' שהוא מנהג אלילי מובהק".⁸

מנגד אין להתעלם מסיעה של מפרשים הרואים ב**קצוצי פאה** רמז לעונשם. ככלל, **פאה** עשויה לציין גם את העונש. בפסוק "אמרתי אֶפְיָיִקָם אשביתה מאנוש זָכָרְךָ" (דברים לב, כז) יש לראות את "אפאיִהם" כהפעיל של השורש פא"י שבהקשר זה בא לציין את ההשמדה. בסיוע רמז זה ניתן להבין את הביטוי "קצוצי פאה" שבירמיהו כמצוין כיליון גמור, היינו שאפילו פאה לא תיוותר. ניתן כמובן להסבירו כדימוי של הראש, שלא תישאר עליו אף שיערה, אך כיוון שמדובר כאן בעונש, מובן לא פחות הרמז בהקשר של דגן, שכן אותם נוודים נתפסו כמכלים הכול, ובמיוחד בכל הקשור לדגן. כדוגמה לכך ניתן להביא את סיפור פלישת המדיינים שבספר שופטים: "ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה [...] ויבאו בארץ לשחתה" (ו, ג-ה). "ולא תשחית" נאמר כזכור גם לגבי פאה, והציור כולו הוא של השחתה מוחלטת: "עד בואך עזה". אפשר ש"עזה" כאן אינה ציון גאוגרפי גרידא אלא לפנינו ציור של הארץ כשדה ש"קוצריו" (המדיינים) אינם בעליו ואינם מותירים בו אפילו מעט תבואה בנקודת הקצה של גבול הארץ, בעזה. בעומקו של הציור מונח היפוכה של מצוות פאה: שם הבעלים משאירים לעני חסר הבית, ואילו כאן חסר הבית לא הותיר מאומה לבעלים. ובאשר לירמיהו, הרי גם בפסוק הדן בעונשם יש רמז לדגן: "וְזָרְתִּים לְכָל רוּחַ קְצוּצֵי פָאָה" (מט, לב); "וְזָרְתִּים" – כמעשה הזורה גורנו.

7. כן עולה מרשימת שבטי הנוודים: "ואת דדן ואת תימא ואת בזו ואת כל קצוצי פאה ואת כל מלכי ערב ואת כל מלכי הערב השכנים במדבר" (ירמיהו כה, כג), ומן העונש: "והיו גמליהם לבז והמון מקניהם לשלל וזָרְתִּים לְכָל רוּחַ קְצוּצֵי פָאָה ומכל עבריו אביא את אידם" (ירמיהו מט, לב).

8. מ' בולה, דעת מקרא לירמיהו, שם.

לקט בשדה ובשער

רוב שימושי לק"ט בלשון מקרא ובלשון חכמים נתונים בהקשר החקלאי-הלכתי העוסק בלקיטת שיבולים או יחידות צומח אחרות. לצד אלו יש גם שימושים מושאליים, ולענייננו ראוי להצביע על ליקוט שער: "...למה הדבר דומה? לאדם שיש לו שתי נשים אחת ילדה ואחת זקינה, ילדה מלקטת לו לבנות, זקינה מלקטת לו שחורות, נמצא קרח מכאן ומכאן" (בבא קמא ס ע"ב). הליקוט בראש – כמוהו בשדה – מוביל להיעדר המלוקט, שיבולים או שערות. לעניין השער נצביע גם על שימוש במכשיר לקיטה: "...ואינו חייב, עד שייטלנו בתער. רבי אליעזר אומר, אפלו לקטו ממלקט,⁹ או ברהיטני חייב" (מכות ג, ה).

פה ושם יש בלשון חכמים גם שימושים אחרים בלק"ט, ואין לראות את ההשאלה לעולם השער בלבדית ומובהקת, אך הדוגמאות שהבאנו (ואחרות שלא הובאו) מורות כי מדובר בתהליך לשוני משמעותי, שבדומה לפאה שבשער נמצא בו גם את הלקט.

סיכום

עמדנו כאן על כמה ביטויים בלשון חכמים הקשורים בשדה ובשער. ניסינו להראות כי לבד ממקורם האפשרי הישיר בראליה, היינו מראה עיניים היוצר תחושה של דמיון בין יסודות בשדה ובשער, הקשר עשוי לנבוע ממעמקים לשוניים שעל טיבם ניסינו לעמוד.

שיבולת הזקן עשויה לציין קצה זקן או קצוות בזקן, אך ספק אם שימוש זה תורם באופן ממשי לבהירות המצבים בזקן. ביטויים אחרים דוגמת **פאה נכרית** ברורים יותר, אך גם בהם הקשר איננו נובע רק מן ההשוואה הישירה, צורנית במהותה, בין יסוד אחד למשנהו. במאמר זה ובקודמו¹⁰ ניסינו להצביע על הקשר העמוק יותר. מדובר בקרבה ואף בהשקה של שדות סמנטיים, האחד של צמיחה והאחר של שער, ולעתים התוצאות הלשוניות של השקה זו חורגות מכלל השוואה ישירה בין שני פריטים הנכללים בהם. ביטויים בשדה השער הכוללים **פאה** ואולי אף **לקט** עשויים לנבוע מתוך קרבה זו.

9. [בכתב יד קאופמן למשנה: בַּמִּלְקָטָה, וכן (ובלי ניקוד) בכתבי יד טובים אחרים של המשנה – העורך].

10. ראה הערה 6.